

Національний університет
«Кієво-Могилянська академія»
Товариство дослідників
Центрально-Східної Європи

Український гуманітарний огляд

В и п у с к 12

Віктор Летцев

**ВИВЧЕННЯ СПАДЩИНИ ВАСИЛЯ
ЗЕНЬКОВСЬКОГО В РОСІЇ Й УКРАЇНІ:
ПІДХОДИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ**

Сучасному читачеві, який хотів би отримати інформацію про творчість нашого видатного співвітчизника - філософа, психолога, богослова й педагога Василя Васильовича Зеньковського, не позаздриш. У більшості словниково-довідкових видань, та й у вступних статтях до його книг, ці відомості або, в кращому випадку, дуже скупі, або ж суттєво викривлені, а подеколи просто хибні. При цьому перекручується як бібліографічна інформація (хоча вона нині цілком доступна), так і концептуальні положення праць Зеньковського. В останньому випадку маємо справу вже не просто з наслідком слабкої вивченості спадщини мислителя, а й з украй недбалим, часто цілковито безпардонним, ставленням до неї, з відвертим маніпулюванням матеріалом та фальсифікацією авторських міркувань.

Дана стаття є спробою критично оглянути усі відомі на сьогодні праці, де так чи інакше заторкується спадщина Зеньковського, та підвести певний підсумок її вивчення. Оскільки на цей рік припадає 125-літній ювілей мислителя, це здається особливо доречним.

* * *

Творчий шлях о. Василя Зеньковського (1881-1962) хронологічно можна розділити на два періоди: київський (доемігрантський, 1902-1919 рр.) та емігрантський - 1920-1962 роки. Однак, вивчаючи освоєння його спадщини, доцільніше згрупувати матеріал за ознакою спільності духовно-інтелектуальної чи ідеологічної традиції, себто окремо розглянути доемігрантські відгуки та відгуки мислителів еміграції, ок-

ремо - те, що стосується вивчення творчості Зеньковського в СРСР, окремо - дослідження пострадянського періоду. З огляду на обмеженість обсягу статті в ній основну увагу буде приділено останньому з цих трьох сюжетів, а решту тільки коротко окреслено.

У наукових колах дореволюційної Росії Василь Зеньковський був відомий передусім як автор низки публікацій в авторитетному російському журналі «*Вопросы философии и психологии*», а також фундаментальної магістерської дисертації «*Проблема психической причинности*». Першим друкованим відгуком на його праці можна вважати статтю Густава Шпета «Критические заметки к проблеме психической причинности», що являла собою розширений текст опонентського відгуку на згадану дисертацію¹. Ставлення Шпета до цієї робота вкрай упереджене: він скрупульозно перераховує дрібні недоліки, а основні теми розглядає крізь призму власних феноменологічних уявлень. Виходячи з жорсткої відмінності між «чистим» феноменологічним і психологічним підходами, Шпет звинувачує автора в «суцільному психологізмі», у нерозумінні «феноменологічного методу», у непослідовності й низці інших «гріхів» проти «чистої» феноменології. У критичному запалі він не бажає помічати, що його опонент дотримується інших засад² і що його «непослідовність» насправді є твердою переконаністю у неможливості абсолютного відриву ідеальних змістів психіки від актуального становлення психічної емпірії. Відтак, скрупульозна стаття Шпета, по суті, б'є повз ціль, бо демонструє швидше його власні настанови, ніж аналіз підходів Зеньковського.

Через деякий час на ту саму працю з'явився відгук Г. І. Челпанова³. Він містив низку критичних зауважень, але в цілому був досить доброзичливим. Челпанов високо оцінив «самостійну й оригінальну» працю Зеньковського, підкресливши на закінчення, що його книжка є «одним з кращих творів філософської психології в сучасній російській літературі».

Досить позитивно коментує книгу Зеньковського й Ернест Радлов у своєму «*Очерке истории русской философии*».

фії» 1920 року. Коротко охарактеризувавши основні теми та достоїнства праці, він ставить її за «широтою філософської постановки проблем психології» в один ряд із знаменитою на той час роботою В. І. Несмелова «Наука о человеке»⁴. Дещо пізніше Борис Яковенко, який спершу ставився до книги Зеньковського досить скептично, включив «Проблему психической причинности» у число найважливіших російських книг, які «більш-менш докладно трактують» феноменологічну проблематику⁵. Можна також навести думку О. Ф. Лосева, який у своїх «Исследованиях по философии и психологии мышления» (1915-1919 рр.) з повагою посилається на працю Зеньковського, називаючи її автора «російським дослідником поняття психічної причинності»⁶. Врешті, через десятиліття після виходу книги про неї високо відгукувався і Борис Вишеславцев. У книзі «Этика преображенного эроса» (1931 р.) він говорить про неї як про таку, що позначила («прекрасно зобразила») «поворот у психології ХХ століття» «від інтелектуалізму до емоціоналізму» та ще до виходу у світ праць Макса Шелера й досліджень сфери несвідомого показала «ясне передчуття того напрямку, по якому в майбутньому повинна була рухатися філософська і психологічна думка»⁷.

Такими, майже однотайно високими, були оцінки цієї головної праці Василя Зеньковського київського періоду його творчості. Написане в еміграції стало предметом розгляду двох ґрунтовних студій з історії російської філософії - Бориса Яковенка та Миколи Лоського. Яковенко в своїй роботі, що вийшла друком 1938 р., стисло, майже формульно виклав основні ідеї Зеньковського, висловлені у статтях 1920-х - початку 1930-х рр., назвав їх безсумнівно «цікавими й оригінальними» та визначив цей напрям філософування як «релігійний спіритуалізм», підкресливши прагнення Зеньковського «побудувати педагогічну систему на основі й у душі православ'я як цілісного і органічного синтезу»⁸. Декілька сторінок приділив викладові релігійно-філософських та богословських поглядів мислителя М. О. Лоський у своїй «Истории русской философии»: заторкуючи деякі ключові положення учення Зеньковського, він особливо відзначив цінність його софіо-

логічних побудов (відмінних від побудов о. Сергія Булгакова) для проблеми християнської космології⁹.

Після виходу в світ «*Истории русской философии*» Зеньковського (1948-1950 рр.) з'явилися відгуки на неї Дмитра Чижевського¹⁰ і Семена Франка. Франк, зокрема, дещо критично підійшов до історіософської схеми мислителя та до застосованих ним принципів відбору філософських персоналій, але разом з тим назвав цю працю «найціннішим внеском у вирішення проблеми російської самосвідомості»; на його думку, вона мала би стати:

...основоположним посібником при вивченні російської думки та російської філософії. У порівнянні з нею все досі написане на обидві ці теми або нікчемне, або тенденційне...¹¹.

Врешті, до короткого аналізу поглядів Зеньковського вже після його смерті, тобто маючи в руках фундаментальну працю «*Основы христианской философии*» (1960-1964 рр.), зверталися такі емігрантські автори, як С. С. Верховський, К. О. Ельчанінов, К. Я. Андроніков, а також зарубіжні історики російської філософської думки¹².

* * *

У радянській науковій періодиці першою реакцією на твори Василя Зеньковського стали статті викривального характеру, що з'явилися 1955 р. як відповідь на низку закордонних публікацій з історії російської філософії, у тому числі й шойно згаданої двотомної праці Зеньковського «*История русской философии*». У статті М. Г. Тараканова «Фальсификаторы истории русской философии» та колективній статті В. А. Малініна, того-таки Тараканова й І. Я. Щипанова¹³, що вийшли одна за одною й мало чим відрізняються за тоном та аргументацією, Зеньковський постає як «білоемігрант», «ворог матеріалізму й прогресу», продовжувач традицій «ідеалізму й релігійної містики», злісний наклепник на російський народ, що «прагне релігією затуманити свідомість трудящих». Як «дипломований лакей фідеїзму» і «прислужник імперіалістичної реакції»,

він нібито прагне не тільки «посіяти недовіру до науки», але й «оббрехати діалектичний матеріалізм» - вище досягнення «світової філософської думки». Такі оцінки й характеристики згодом будуть закріплені у виданнях *«Против современных фальсификаторов истории русской философии»* 1960 р. та в 4-му томі *«Истории философии в СССР»* 1971 року¹⁴.

Короткі відомості про життя та «філософські погляди» Зеньковського були вперше вміщені до «Философской энциклопедии» у 1962 р. (автор статті А. В. Поляков)¹⁵. Тут Зеньковський характеризується як «реакційний філософ і теолог, білоемігрант», а його погляди кваліфіковано вкрай негативно з тодішньої радянської перспективи - як «містицизм, близький за своїм філософським забарвленням до персоналізму». Проте об'єктивно ця стаття все-таки стала джерелом відомостей, хоч і некоректним, про мислителя. У ній, зокрема, слушно відзначено персоналістичну інтенцію творчості Зеньковського та процитовано його важливе твердження про те, що «глухий кут, у котрий зайшла наука при вирішенні проблем особистості, пояснюється «антирелігійністю науки». Стаття того ж автора в *«Большой Советской энциклопедии»* (1972 р.) уже позбавлена одіозних характеристик, але й тут Зеньковського названо «білоемігрантом» та «ідейним супротивником марксизму-ленінізму».

У психологічній літературі радянського періоду постать філософа з надзвичайною запопадливістю гудив А. В. Петровський. У книзі *«История советской психологии»* (1967 р.), відносячи Зеньковського до «філософсько-умоглядного» напрямку в психології, він поміщає його в «украї праву групу в російській психології», члени якої належали до різних шкіл філософського ідеалізму й «використовували свої кафедри для пропаганди реакційних поглядів на сутність психічного», а саме, для доведення (це слово взяте в лапки) «субстанційності душі й спростування матеріалізму», відтак, цілком свідомо «тягнули психологію назад». У власне психологічних працях мислителя-«білоемігранта» Петровський теж не вбачав нічого позитивного¹⁶. До середини 1980-х погляди Петровського не змінилися, тож у своїй новій праці *«Вопросы*

истории и теории психологии» (1984 р.) він, характеризуючи «умоглядну філософську психологію» як реакційний напрямок у психології початку ХХ ст., далі іменує Зеньковського «білоемігрантом» та обвинувачує у симпатіях до Л. М. Лопатіна, називаючи останнього «епігоном Ляйбніца», «спіритуалістом» та «філософським чорносотенцем»¹⁷.

Такими є більш ніж скромні підсумки «вивчення» спадщини мислителя в радянський період. Декілька опусів, заряджених уявним відчуттям переваги й злістю, що подеколи набуває клінічного характеру, - ось усе, чим може похвалитися радянська філософська та психологічна історіографія в даному випадку.

* * *

На початку 1990-х - разом із падінням ідеологічної цензури (і самоцензури) та «зміною віх» у російській думці - ставлення до творчості Василя Зеньковського змінюється. Починають перевидаватися його твори, зокрема, першою виходить нещадно розкритикована свого часу двотомна *«История русской философии»*¹⁸. У передмові редактори дають досить високу оцінку Зеньковському-історичу, чия праця, стверджується тут, «і понині залишається унікальною як за широтою охоплення матеріалу, так і за точністю, вивіреністю оцінок, що подаються». Книгу також супроводжувала коротка стаття-післямова А. В. Полякова з досить розгорнутою біографією філософа й короткою загальносвітоглядною характеристикою його поглядів. Відзначено, зокрема, особливу увагу Зеньковського до антропології, якою він систематично займався в останні роки життя, а також особливий та незмінний інтерес до історії російської думки.

Ця публікація стала немовби «стартовим майданчиком» для оприлюднення інших книг і статей мислителя, а його історико-філософська спадщина перетворилася на помітний предмет уваги дослідників, хоча поки що це реалізується головним чином у жанрі передмов та післямов. Так, автори передмови до антології текстів російських філософів післяжовтневого зарубіжжя В. А. Жуков і М. А. Маслін приділяють

кілька сторінок історико-філософським поглядам Зеньковського: критикуючи його за «жорстку релігійно-детерміністську точку зору», вони одночасно вбачають у праці *«История русской философии»* (на мій погляд, безпідставно) «роздвоєність» богословських та історико-філософських позицій і, виходячи, мабуть, із критеріїв філософування радянської доби, стверджують, що ця праця «не відповідає сучасним науковим уявленням»¹⁹. Деякі рефлексії стосовно історико-культурологічної спадщини мислителя містяться також у передмові до перевидання збірки вибраних творів Зеньковського *«Русские мыслители и Европа»*²⁰. Тут подано вже іншу, в цілому високу, оцінку Зеньковському-історику; автори слушно вказують, що як дослідник російської думки, він продовжував «традиції духовно-академічної школи»; коротко також характеризується книга Зеньковського про Миколу Гоголя.

Коротку історію публікацій та рецепцій *«Истории русской философии»* в Росії й за рубежем подає у своїй праці Василь Ванчугов, підкреслюючи наукову ґрунтовність цієї книги, котра, за його висловом, стала «настільною книгою вського росіянина, що займається історією філософії в Росії»²¹. Слід згадати й дослідницьку статтю Вілена Горського «Філософ на межі. Творчість В. Зеньковського з огляду історії української філософської культури» 2001 р.²², де коротко розглянуто методологічні основи історико-філософських досліджень про Зеньковського, а також специфіку його творчості з перспективи можливої національної віднесеності тих чи тих тем історико-культурологічної спадщини мислителя.

Поряд зі згаданими вище короткими екскурсами, на сьогодні вже існує дисертаційне (кандидатське) дослідження поглядів Зеньковського, що належить О. М. Горбач²³. У своїй роботі, захищеній 1997 р., авторка прояснює загальну філософсько-релігійну позицію мислителя, характеризує його історико-філософські концепції, виявляє техніку й застосовані в працях основні методологічні принципи. Утім, більшість наведених тут спостережень у стислому й систематизованому вигляді подав сам Зеньковський у вступі та висновках до своєї праці *«История русской философии»*.

Упродовж 1990-х рр., поруч із перевиданнями праць Зеньковського, побачила світ низка словниково-довідкових видань з історії російської філософії, до яких неодмінно включаються статті про його життєвий і творчий шлях. Найдетальнішою з-поміж них є стаття В. В. Сапова у довіднику 1995 р. *«Русская философия. Малый энциклопедический словарь»*²⁴. Різноманітність наукових інтересів філософа автор пояснює особливостями його світогляду, котрий кваліфікує як «православний універсалізм». Цитуючи Зеньковського, який писав про вирішальне значення для формування своїх поглядів «міркувань над поняттям особистості», Сапов підкреслює центральне місце «особистості» у всій системі поглядів мислителя, що, на його думку, робить зрозумілим інтерес Зеньковського і до педагогіки, і до літератури, зокрема творчості Гоголя. Характеристику філософських поглядів у сфері гносеології, метафізики й антропології викладено за *«Очерком моей философской системы»* самого Зеньковського; відзначено також його інтерес до проблем економічного життя, чим ще раз, на думку автора статті, засвідчується універсальність інтересів мислителя.

Першою спробою викладу поглядів Василя Зеньковського в українській філософській літературі став невеликий нарис М. І. Лука в другому томі академічної праці 1987 р. *«Історія філософії на Україні»*²⁵. Автор обмежується розглядом лише однієї, хоча й фундаментальної, праці *«Проблема психической причинности»*, і в цілому його робота є своєрідною компіляцією цитат із неї, доповнених оціночними визначеннями. Проігнорувавши всю складність обговорюваної Зеньковським проблеми, Лук досить вільно «інтерпретує» ряд місць із книги, причому істотно спотворює справжній зміст побудов філософа. Так, уже у вступі стверджується, що він, «аналізуючи проблему причинності взагалі й психологічної зокрема», нібито «прагне виявити ті ознаки, що можуть вважатися основними для з'ясування сутності причинності». Однак Зеньковський, по-перше, не просто «прагне», а таки виявляє, чи точніше - виділяє та перераховує ці ознаки²⁶, а по-друге, жодного аналізу «причинності взагалі» в книжці

немає. Порядок дослідження протікає не від загального до часткового, а від понятійного (логічного й гносеологічного) аналізу причинності до її проблемно-психологічного аналізу, що, звичайно ж, не одне й те саме. Нерозуміння вжитої Зеньковським логіки побудов приводить автора нарису до повної сваволі у компонованні наведених ним цитат. У підсумку змішуються плани аналізу проблеми (логічний, гносеологічний і психологічний), спотворюється її розкриття, допускаються невинуваті спрощення, некоректне обривання цитат, недоречні перефразування тексту. Відтак, автор нарису не просто перекручує ключові положення концепції Зеньковського, а фактично зводить нанівець сам смисл реферованої праці.

Не менш сумнівно виглядають узагальнюючі характеристики поглядів філософа. Наприклад, очевидним перекрученням є приписана Зеньковському «тенденція до психологізації філософії», нібито притаманна йому «навіть у більшій мірі, ніж у Грота»²⁷. Ця думка, по суті, цілком спотворює зміст і спрямованість праці «*Проблема психической причинности*», що являє собою всебічне метафізичне обґрунтування психології, а не «обґрунтування філософії за допомогою емпіричної психології», як визначає «психологізм», наприклад, Вільгельм Віндельбанд²⁸. Не менш сумнівним є й твердження М. І. Лука про «співзвуччя поглядів» Зеньковського та Грота й про близькість їхніх «вихідних принципів світогляду й гносеології»²⁹. Власне «психологізм» (вірний по відношенню до Грота) став підставою для цього помилкового твердження.

Крім словниково-довідникової форми освоєння спадщини Василя Зеньковського, нині активно практикується учбово-прикладний спосіб «вивчення» його творчості у контексті української історико-філософської думки, що підштовхнуло до введення імені мислителя в низку підручників та навчально-довідникових посібників. Зокрема, йому присвячено шкіль уже згаданого М. І. Лука в підручнику 1994 р. «*Історія філософії України*»³⁰. Являючи собою скорочений варіант шойно розглянутого тексту, він демонструє ще безвідповідальніше ставлення до праці, яка розглядається. Найбільш виразним прикладом повної деформації, ба, анігіляції думок філософа

може послужити виклад проблеми центру психічного розвитку, або суб'єкта психіки, що фактично є ключовою темою книги Зеньковського. Після низки «підстикувок» різних фрагментів книги М. І. Лук формулює висновок, ніби «суб'єктом психічного розвитку» у Зеньковського й «носієм єдності психіки виступає наше "я"»³¹. Але як розуміти «наше "я"»? Зупинитися на цій констатації (а власне так зробив автор) - це значить просто викинути як непотрібні всі 400 сторінок праці Зеньковського, бо суть його концепції полягає у розрізненні між *непохідним* началом психіки, позначеним у книзі як «реальне "я"», та його *похідним*, «емпіричним "я"»: обґрунтуванню цього положення присвячена ледве не половина фундаментального дослідження «Проблема психической причинности».

Ще одним результатом «творчої» роботи М. І. Лука над текстами Зеньковського є підбірка фрагментів із «Проблема психической причинности» для хрестоматії «Історія філософії України» 1993 року³². Надрукований тут текст займає чотири з половиною сторінки - з масиву книги обсягом 435 сторінок! Фрагменти для публікації вихоплено за принципом: із кожного параграфу по кілька уривків. У підсумку вийшло зібрання навіть не фрагментів, а неповних абзаців чи окремих речень, вирваних із контексту без жодних роз'яснень та коментарів.

«Своєрідним продовженням і інформаційним доповненням» згаданих підручника й хрестоматії, як стверджують І. В. Огородник та М. Ю. Русин, є їхній навчальний посібник «Українська філософія в іменах» 1997 року³³. У цій книжці вміщено, серед іншого, невелику статтю про Зеньковського, до якої перенесено всі помилки зі шойно згаданої хрестоматії - з додаванням нових нісенітниць. Перерахувати їх не сила, тому наведу найбільш кричущі. Так, автори пишуть:

Таємницю причинності В. В. Зеньковський пов'язував із таємницею часу й становлення. Виходячи з визнання апріорності названих категорій, наголошував, що в ідеальній сфері взагалі немає місця часові³⁴.

Думка Зеньковського в цих двох реченнях спотворена двічі. По-перше, він не виходив з апріорності названих кате-

горій, про що далі. По-друге, в ідеальній сфері «немає місця часові» аж ніяк не через апіорність чи неапіорність даних категорій, а тому що там, цитуючи Зеньковського, «узагалі немає місця становленню, немає місця часові», тому що «логічні зв'язки за своєю суттю позачасові і не мають потреби в часі для того, щоб за причиною з'явився наслідок», тому що «причина й наслідок тут дані одночасно», тому що зв'язок цей «знаходиться просто поза часом»³⁵. Що ж до «апіорності» часу, із якої нібито «виходив» Зеньковський, то в *«Проблеме психической причинности»* є достатньо місць, які цілком спростовують цей «висновок». Так, полемізуючи з Імануїлом Кантом, Зеньковський пише: «час невіддільний від явищ, [...] "порожній" (за Кантом "чистий") час є абстракція. Час може бути апіорним лише як форма наочного уявлення, що ні до чого далі не зводиться. . .»³⁶. Причинність, за Зеньковським, також «належить до "не чисто апіорних понять", але пов'язана з досвідом»³⁷, а «закон причинності», як він твердить, «не має тієї строгої загальності й необхідності, що дійсно могла б свідчити про його апіорність»³⁸. Таким чином, в одній тільки фразі автори примудрилися довести концептуальні положення Василя Зеньковського до повної неадекватності, а думку - до повного абсурду. Подібних перекручувань тексту і підмін термінів, уявних висновків і хибних констатацій - безліч. Здається, що вся стаття є однією суцільною лінгво-фразеологічною «трансмутацією», а ніяк не аналітичним викладом поглядів мислителя.

Нанизуючи ряди псевдоконстатацій і квазіінтерпретацій, автори статті не забувають водночас (підкоряючись, напевно, незабутнім навичкам «філософствування» радянської пори) викривати уявний ідеалізм і суб'єктивізм, знайдений ними у Зеньковського. Звинувативши мислителя в «запереченні об'єктивності», вони для балансу доповнюють цю думку приписуванням йому суб'єктивності, не відаючи при цьому, що текст, який вони витягають з хрестоматії і на який посилаються, фігурує там у спотвореному вигляді³⁹.

Не менш сумнівними (з огляду на продуманість та обґрунтованість) виявляються і характеристики поглядів Василя Зеньковського у цій статті. Більшість їх перекручена або в пе-

редачі, або в необгрунтованому висновку, або в «перебільшеннях», а часто у всьому разом. Розгорнуте спростування зайняло б, однак, надто багато місця, тому можна, пославшись на тексти самого філософа, сказати лише те, що всупереч твердженням авторів він не виступав «послідовником неокантіанства Г. Чепанова» і не був «його основним репрезентатором у Київському університеті», не брав за основу свого курсу психології та логіки «психологічних ідей З. Фрейда та логічних Е. Гусерля», не «спирався на неокантіанство і феноменологію Гусерля» у «питанні детермінації психічних актів», не «дотримувався послідовно ідеалістичних позицій» і т. д. Щоб зрозуміти справжню позицію Зеньковського по відношенню до цих мислителів і напрямків, достатньо просто відкрити його працю *«Проблеми психической причинности»*, де міститься критика низки ключових положень Канта й неокантіанства (с. 70, 84, 94-98, 109, 124, 226 та ін.), критика психічного атомізму у Фрейда (с. 177-178), критика логіцизму й інших аспектів у Гусерля (с. 9, 11, 98), а також критика ідеалізму й визначення своєї позиції як «критичного реалізму» (с. 97-98, 115, 117 та ін.). Не можна заперечувати, звичайно, що філософські й психологічні відкриття названих мислителів справили на Зеньковського серйозний вплив і мали важливе значення для становлення його філософських та психологічних поглядів, однак буде явною помилкою висновувати, як це роблять автори, що у своїх розробках (чи лекційних курсах) він брав їх «за основу».

Ще більш невдалим і абсолютно неадекватним є визначення Зеньковського як «філософа-неокантіанця». Винесене авторами в заголовок статті, воно тим самим стало характеристикою його творчості в цілому. Проте насправді воно спотворює суть справи й ігнорує справжні погляди мислителя. Загалом же І. В. Огородник та М. Ю. Русин припустилися в згаданому посібнику стількох неточностей, помилкових визначень, хибних інтерпретацій, необгрунтованих віднесень та й просто підмін, що це неможливо кваліфікувати інакше, як псевдонаукову роботу. Подібні виклади⁴⁰, що не спираються на попереднє вивчення поглядів мислителя, є фактично імітативною фікцією, що прикриває повне незнання досліджуваного предмета.

Стаття про Василя Зеньковського у підручнику Ю. О. Федіва і Н. Г. Мозгової «Історія української філософії» (2000 р.)⁴¹ - це компіляція низки фрагментів із словниково-довідкових статей інших авторів. Основна її частина (с. 351—354) є дослівним перекладом (без посилання!), причому з внесенням ряду помилок, статті І. В. Кузнецової, котра, своєю чергою, теж являє собою невдалу компіляцію⁴², що знімає потребу зупинятися на цих публікаціях детальніше.

Невеликий фрагмент, присвячений життю і творчості Зеньковського, міститься також у курсі лекцій Вілена Горського «Історія української філософії»⁴³. Автор відзначає лише кілька ключових моментів світогляду мислителя. Важливою, зокрема, здається висловлена тут думка про те, що київський період став для Зеньковського тією філософською базою, на якій зроста його творчість в еміграції (характер цієї творчості Горський кваліфікує як «релігійно-теїстичний»).

Окрім розвідок із загальною характеристикою поглядів Зеньковського, з'явилася й спроба дослідження його гносеології. Цю проблему аналізує в частині своєї кандидатської дисертації В. О. Плужник⁴⁴, на жаль, обмежившись лише працею «Проблема психической причинности» й зводячи аналіз гносеології до розгляду понять «Я» та «апріорність» - безумовно важливих у контексті аналізу пізнання, але таких, що не розкривають гносеологічної позиції Зеньковського, тим більше, що сама авторка дисертації визначає її як «теоцентричну».

Можна також згадати вельми поверхову й голослівну характеристику антропології Зеньковського, здійснену М. К. Гаврюшиним. Представляючи читачам філософа як такого собі еkleктика-систематизатора на зразок середньовічного укладача «Бджоли»⁴⁵, Гаврюшин називає його:

...виразником характерної російської «маргінальної самосвідомості», для якої шлях до істини представляється у вигляді вдало складеної мозаїки думок та суджень, що мали місце раніше...⁴⁶.

Для підтвердження нібито любові філософа до «чужих думок» Гаврюшин сам посилається на думку Густава

Шпета. Низка пасажів на зразок процитованого переконує, що автор або просто не знає філософської спадщини Зеньковського, або склав думку про неї виключно за згаданою на початку цієї статті рецензією Шпета. Характеризуючи статтю Зеньковського «*Принципы православной антропологии*», написану в 1953 р., Гаврюшин закидає те, що ці «принципи» висловлені дуже побіжно й «схематично» та, як він висловлюється, «без натхнення». При цьому критик абстрагується від факту, що дана стаття писалася з певною метою та для певного видання, чим було задано її обсяг та стиль. Принагідно варто додати, що стаття й справді є тільки узагальнюючим викладом теми, над якою мислитель працював багато років, і можна було би назвати не менше десятка робіт, де Зеньковський набагато детальніше розглядав ключові питання антропології. Не ознайомившись із цими роботами, неможливо отримати адекватне уявлення про антропологічні побудови мислителя, не кажучи вже про більш-менш об'єктивну оцінку. Нагадаю також, що Зеньковський наприкінці 1950-х планував написання великої праці в двох томах, спеціально присвяченої антропології, але смерть перешкодила цьому задумові.

Першою спробою розгляду психологічних поглядів Василя Зеньковського в українській літературі є короткий шкіц (частина параграфа) в підручнику В. А. Роменця «*Історія психології ХІХ - початку ХХ століття*»⁴⁷. Виклад спирається на головну психологічну працю філософа «*Проблема психической причинности*». Відзначивши важливість самої постановки Зеньковським питання, «чи існує психічна причинність, і якщо так, то в якій формі?», автор залишає його без відповіді, переключившись на проблему самовираження особистості в поведінці й творчості, тобто на проблему її зовнішньої, об'єктивуючої активності. Змішуючи у своєму викладі концепції Зеньковського суб'єктність як наявність у психіці формуючої сили, суб'єкта психічного розвитку, і суб'єктивність як рефлексивну здібність, самоспрямованість психічного, самосвідомість, Роменець стверджує, що у вирішенні проблеми психічної причинності Зеньковський «залишається ще в рамках суб'єктивістської психології». Жодних

посилань на конкретні положення філософа, жодних обґрунтувань свого висновку автор не наводить. У сліди схем, звичних для більшості сучасних трактувань суб'єктної проблематики, він просто зводить суб'єктність психіки (самостійну психічну причинність - онтологічний аспект) до «суб'єктивності» психічного (свідомості, активного боку у пізнавальному відношенні - гносеологічний аспект). Тим самим питання про джерело й основу психіки підмінюється питанням про людську суб'єктивну активність. Тому не дивно, що Зеньковський постає як автор всього лиш «постановки питання» про психічну причинність - такий собі «пройдений етап» на шляху до «нового» вирішення проблеми. Неадекватним, гадаю, є також трактування поняття «самопричини» (у Зеньковського - *causa sui*). Якщо Зеньковський використовує це поняття для характеристики субстанційної основи психіки, то у Роменця воно стає синонімом самоствердження людини в поведінці й творчості, тобто зводиться, фактично, до проблематики «self made man». Некоректною у дослідницькому відношенні видається і підміна категорії «причинність», що є центральною і досить точно визначеною у Зеньковського, категорією «детермінізм», котра у сучасному її тлумаченні має, безсумнівно, більш обмежене значення, синонімічне закономірності⁴⁸. Утім, незважаючи на ці непорозуміння, варто віддати належне автору, який побачив нові, не сциєнтистські шляхи для психології і першим в українській історико-психологічній літературі ввів у науковий обіг викреслені з неї імена.

У російській історико-психологічній науці на психологічну спадщину Зеньковського звернули увагу лише в найостанніший час. На жаль, увага ця залишається поки дуже розсіяною. Свідченням цього може служити словарна стаття про Зеньковського в енциклопедичному словнику 2005 р. «Психологический лексикон»⁴⁹. При її читанні створюється враження, що автор, О. Е. Осовський, не мав доступу не тільки до текстів Зеньковського (хоча, здавалось би, часи закритих фондів давно минули), але й до сучасної бібліографічної та довідкової літератури. Наведена тут характеристика психологічних поглядів філософа являє собою плутану суміш

випадкових, наполовину спотворених чи помилкових суджень, асоціацій та домислів. Так, наприклад, стверджується, що у своїй роботі 1905 р. «*Современное состояние психофизической проблемы*» Зеньковський «виступав проти ідеї психофізичного паралелізму й експериментальної психології А. П. Нечаєва та В. М. Бехтерева, які ігнорували загальну теорію душі». Важко навіть сказати, чого тут більше - плутанини, вигадки чи перекручення. По-перше, Зеньковський у цій праці не виступав «проти ідеї психофізичного паралелізму», а лише вказував на «утруднення», що зустрічаються «при паралелістичному висвітленні проблем біології, психології та історії», й зауважував, що поки ці «утруднення» не усунуті - «доводиться схилитися до теорії взаємодії»⁵⁰. По-друге, він не заперечував у цій праці експериментальної психології (а про Нечаєва й Бехтерева тут взагалі не згадується), а також не протиставляв їй «загальній теорії душі». У рецензії на роботу Нечаєва «*Ассоциация сходства*» (а не в тій праці, про яку мова) Зеньковський писав:

Як експериментальні роботи вимагають ясної і визначеної методологічної постановки задачі, так і психологічні аналізи повинні спиратися на систематично продуману загальну теорію душі⁵¹.

Як бачимо, скільки не напружуйся - а з цієї фрази не виведеш протистояння експериментальної психології та «загальної теорії душі», коли не володієш непогамовною творчою фантазією.

Ще незграбнішими є спроби О. Е. Осовського охарактеризувати загальні методологічні принципи Зеньковського у підходах до «особистості». Так, він пише, що в основу «періодизації дитинства» мислитель клав ідею «ієрархічної конституції» (конституції чого?), в «структурі людської особистості... виділяв три частини: тіло, душу і дух», а також нібито стверджував, що «кожна з частин особистості домінує на певному етапі психологічного розвитку дитини». Коментуючи цю плутанину, варто сказати, що Зеньковський справді використовував поняття ієрархічної конституції *людини* та справді

писав про «ієрархічний лад душі», але ніколи не пропонував ділити особистість на «частини», навпаки - наполягав на єдності особистості в її тілесно-душевно-духовному складі, що його не можна «уявляти собі у вигляді окремих "шарів"» (іншими словами - частин).

Не вирізняється обговорювана стаття й елементарною точністю бібліографічних інформацій. Наприклад, у посиланнях на роботи Зеньковського автор подає час їх перевидання, а не першої публікації; з-поміж психологічних розвідок філософа згадано тільки ту, про яку мовилося, хоча таких праць до 1924 р. нараховувалося як мінімум шість; врешті, Зеньковському атрибутовано роботу «*О сравнительной психологии*», якої він насправді не писав⁵², причому датовано її 1897 р., коли філософ ще навчався у гімназії.

Завершуючи статтю низкою банальностей, О. Е. Осовський приписує їй Зеньковському: про «завдання розвитку особистості»; про соціальне виховання, яке має стати «могутнім фактором прогресу»; про роль релігії у вихованні і т.д. Аж наприкінці згадано, що Зеньковський «займався також (!) питаннями... психології і педагогіки». То про що ж ішла мова раніше?

На завершення варто згадати про стан вивчення педагогіки Василя Зеньковського. Його порівняно невелика, але змістовна педагогічна спадщина на сьогодні майже зовсім не досліджена, спостерігаються лише підступи до її освоєння⁵³. Вірогідно, це слід пов'язати з тим, що педагогічне вчення мислителя, з одного боку, спирається на дуже відмінні від концепцій радянської педагогіки філософсько-психологічні засади, а з другого - що воно звернене до живої релігійно-виховної практики й може бути адекватно розкрито тільки в погодженні з нею.

Врешті, дослідженню персонології Василя Зеньковського присвячена дисертація автора цих рядків, де аналізується вчення про особистість, що його філософ розробляв у «психологічний» період своєї творчості, простежується генеза й логіка побудов, а також дається систематична інтерпретація засад та принципів розуміння Зеньковським особистості⁵⁴.

* * *

Окремої уваги потребують дослідження творчого шляху та біографії Василя Зеньковського, що полегшують орієнтацію у загальній системі його поглядів та інтенцій. Коли говорити про весь період життя й діяльності філософа, то йому - в якості передмови до публікації текстів - присвячено нарис Л. Г. Філонової⁵⁵. Він вирізняється від згаданих вище публікацій передусім тим, що авторка ставить акцент на постаті Зеньковського як християнського письменника й громадського діяча, «пастиря і проповідника, вчителя православної студентської молоді». З цієї ж причини перевагу віддано висвітленню емігрантських сторінок його життя і творчості.

Київський період життєвого шляху Зеньковського простежено у статті Марини Ткачук⁵⁶. На підставі вперше виявлених нею архівних джерел Ткачук описує навчання філософа в університеті Св. Володимира, висвітлює насичений працями та подіями київський період життя мислителя, дає загальну характеристику його філософських поглядів та вказує на їх витоки.

Врешті, розгорнутий нарис біографії Зеньковського, написаний з врахуванням усього нині доступного матеріалу, у тому числі спогадів та документів, належить автору цих рядків⁵⁷. Тут же подано короткі характеристики основних робіт філософа, виділено ключову інтуїцію його творчості (інтуїцію особистості) й охарактеризовано головні її напрямки - філософську психологію, персонологію, антропологію, історію філософії та ін.

На сьогодні вже є також низка публікацій архівних документів та матеріалів, що уточнюють факти біографії Зеньковського. Серед них на особливу увагу заслуговує публікація «К биографии В. В. Зеньковского», підготовлена до друку Ю. Н. Сухаревим, що містить перелік документів і матеріалів про київський та емігрантський період життя філософа, знайдених у російських та зарубіжних архівах; тут же розміщено деякі документи⁵⁸.

Разом зі статтею Марини Ткачук, про яку мовилося вище, були опубліковані й знайдені нею архівні звіти за 1910

рік про заняття Зеньковського як професорського стипендіата кафедри філософії Київського університету Св. Володимира⁵⁹.

Українською важливою для поповнення київських сторінок біографії мислителя є публікація Сергієм Шурляковим архівних відомостей про його участь у київських Релігійно-філософському та Науково-філософському товариствах⁶⁰. Низку уточнень до статті Шурлякова стосовно участі Зеньковського в Релігійно-філософському товаристві подає також Н. Г. Філіпенко, яка у додатку до своєї статті надрукувала документи про створення Товариства, а в ще одній статті - звіти про його засідання за 1908-1909 роки (друга публікація підготовлена спільно Н. Г. Філіпенко та О. Б. Величко)⁶¹.

Цінну інформацію стосовно ранньомігрантського періоду життя Зеньковського містить Curriculum vitae, написане ним самим у 1922 р., при призначенні на посаду професора кафедри філософії Російського педагогічного інституту в Белграді; цей документ опубліковано в щорічнику *«Исследования по истории русской мысли»* за 1998 рік. На жаль, до згаданого тут переліку редагованих філософом збірників та перекладів вкралася описка: Зеньковський редагував переклад не «книги Троса», як читаємо тут, а праці німецького психолога початку ХХ ст. Карла Гроса (російська назва перекладеної книжки, наведена за самим Зеньковським, також неточна)⁶².

Як бачимо з цього огляду, життєвий і творчий шлях мислителя в усій його повноті й цілісності ще далеко не відтворений, являючи собою розлоге поле для прикладання дослідницьких зусиль.

* * *

Розгляд усіх основних дослідницьких напрямів, де так чи інакше заторкується багатогранна творча спадщина Василя Зеньковського, як бачимо, приводить до не надто втішного висновку. За винятком дисертації О. М. Горбач, присвяченої історико-філософським працям мислителя, дисертації В. О. Плужник, яка вивчала його гносеологію, та студій автора цих рядків над його персонологією спеціальних досліджень тих чи тих аспектів, або творчості Зеньковського в

цілому, ще навіть не започатковано. На цьому тлі особливо виразними стають недоліки «навчальної» та «словниково-довідкової» форми вивчення цієї творчості, що активно практикується сьогодні. Здійснені тут спроби викладу поглядів філософа у більшій їх частині належить визнати або не цілком коректними, або такими, що просто перекручують ці погляди. Зокрема, група статей, опублікована в російських виданнях, більш-менш точно передає зміст фінальних побудов Зеньковського, але зовсім не відображає становлення й розвитку його поглядів у київський період життя. З іншого боку, аналогічні українські праці, зокрема ті, де пропонується тлумачення книжки *«Проблема психической причинности»*, взагалі спотворюють погляди вченого, оскільки спираються не на вивчення його поглядів, а на довільні маніпуляції текстовими фрагментами та квазіінтерпретацію.

Поверхове прочитання цієї фундаментальної філософсько-психологічної праці, яка, по суті, є експлікацією кардинально нової методологічної точки зору в психології (пор. згадані на початку цієї статті оцінки Радлова та Вишеславцева). У підсумку це призводить не тільки до спотворених тлумачень, а й до деформації самого ходу думки мислителя. Адже складний комплекс ідей (схоплюваних лише діалектично) та глибока аналітичність, властиві книжці *«Проблема психической причинности»* (як, утім, і низці інших творів Зеньковського), створюють певну «межу» перед спрощеним прочитанням, виключаючи побіжне, фрагментарно-уривчасте представлення розгорнутої тут проблематики⁶³.

Практично поза розглядом до сьогодні залишається суб'єктно-особистісна концепція Зеньковського- центральний пункт його філософсько-психологічних побудов. Наявні спроби навчально-прикладного її «вивчення» неможливо визнати ні коректними, ні адекватними першоджерелу: іноді погляди філософа деформуються, іноді просто йде їхня підміна. Особливо неприйнятним здається намагання редукувати цю концепцію, що зводить метафізично поглиблене поняття особистості до емпірико-раціоналістичних або об'єктно-діяльнісних підходів. Тим часом принципова *інопарадигмальність*

суб'єктно-особистісної концепції Зеньковського стосовно до існуючих нині в психології та філософії підходів, її проблемна багатоаспектність не може бути ні проігнорована, ні спрощена. Вона вимагає від дослідника, по-перше, адекватного її рівню розуміння, а по-друге - володіння відповідними методами та прийомами інтерпретації, де дослідницького результату можна досягнути тільки через вдумливо-вникаюче «прочитання» текстів Зеньковського (герменевтична інтенція) та послідовно-узагальнювальне тлумачення проблематики, над котрою він розмірковував (герменевтична техніка).

Спеціального вивчення вимагає також психологічно-педагогічна спадщина філософа, яка спирається на розроблену ним суб'єктно-особистісну концепцію і традиції релігійної педагогіки. Антропологія Зеньковського - одна з найскладніших тем його творчості - досі практично взагалі не вивчалася. Згадані вище спроби її легковажної характеристики не назвеш інакше, як непорозумінням. Адже підхід до багаторівневих антропологічних побудов філософа має, поза сумнівом, розпочинатися із з'ясування його загальної філософсько-психологічної концепції та з аналізу ключової для неї персонологічної проблематики, яка в рамках християнської антропології набуває у Зеньковського нової складності та нової, релігійної, глибини.

Підсумовуючи, можна констатувати, що на сьогодні освоєння спадщини о. Василя Зеньковського знаходиться лише на початковій, попередньо-ознайомлювальній стадії. У світлі сказаного хочеться ще раз підкреслити, що на зміну оцінковим та тлумачно-констатуючим трактуванням творчості мислителя, про які мовилося вище, мусить врешті прийти конкретний, поглиблений і сумлінний, аналіз написаних ним праць.

¹ Оpubлікована в часописі «Вопросы философии и психологии» (Москва, 1915.-Кн. 127.-С. 283-313).

² Пор. для прикладу розбіжності в розумінні феноменології в Е.Гусерля та М.Гайдегера (Див.: Херманн Ф.-В., фон. *Понятіе феноменології у Хайдеггера и Гуссерля*. Пер. с нем. -Минск: Пропилеи, 2000).

³ Г. І. Челпанов виступав офіційним опонентом на захисті магістерської дисертації Зеньковського. Див.: Челпанов Г.И. *По поводу книги В. В. Зеньковского «Проблема психической причинности»* // Психологическое обозрение. - Москва, 1917. - Т. 1, № 2. - С. 339-346.

⁴ Радлов Э. Л. *Очерк истории русской философии* // А. И. Введенский, А. Ф. Лосев, Э. Л. Радлов, Г. Г. Шпет. *Очерки истории русской философии*. - Свердловск: «Русская философия», 1991. - С. 171.

⁵ Яковенко Б. В. *Эд. Гуссерль и русская философия* // Його ж. *Мощь философии*. - Санкт-Петербург: «Наука», 2000. - С. 847.

⁶ Лосев А. Ф. *Исследования по философии и психологии мышления* // Його ж. *Личность и абсолют I* Сост. А. А. Тахо-Годи. - Москва: «Мысль», 1999. - С. 91.

⁷ Вышеславцев Б. П. *Этика преображенного эроса*. - Москва: «Республика», 1994. - С. 62, 64.

⁸ Яковенко Б. *История русской философии*. Пер. с чешск. / Ред. и послесловие Ю. Н. Солодухина. - Москва: «Республика», 2003. - С. 421-422.

⁹ Цю книгу було написано в 1940-х, вона повторно редагувалася в 1956 р., англійське видання побачило світ у 1951, російське у 1991 й повторно у 1994 р.: Лосский Н. О. *История русской философии*. - Москва: «Прогресс», 1994.

¹⁰ Чижевский Д. *Три книги о русской философии (В. Зеньковский, Н. Лосский, А. Койре)* // Новый журнал. - 1952, № 30. - С. 279-287.

¹¹ Франк С. Л. *Прот. В. В. Зеньковский. История русской философии*. Т. 1 // Новый журнал. - 1949, № 22. - С. 224-248 (Варто зауважити, що Франк встиг ознайомитися лише з першим томом праці Зеньковського, другий том вийшов уже в рік його смерті).

¹² Див.: *Памяти отца Васичия Зеньковского*. - Париж: Р. С. Х. Д., 1984; також: Copleston F.C. *Russian Religious Philosophy. Selected Aspekts*. - London, 1988.

¹³ Малинин В., Тараканов Н., Щипанов И. *Против современных буржуазных фальсификаторов истории русской философии* // Коммунист. - 1955, № 10. - С. 62-76.

¹⁴ *Против современных фальсификаторов истории русской философии*. - Москва: Соцэгиз, 1960; *История философии в СССР*. Т. 4. - Москва: «Наука», 1971.

¹⁵ Поляков А. *Зеньковский Василий Васильевич* // *Философская энциклопедия*: В 5-ти тт. Т. 2. - М., 1962. - С. 174.

¹⁶ Петровский А. В. *История советской психологии. Формирование основ психологической науки*. - Москва: «Просвещение», 1967. - С. 59.

¹⁷ Його ж. *Вопросы истории и теории психологии: Избранные труды*. - Москва: «Педагогика», 1984. - С. 26.

¹⁸ Зеньковский В. В. *История русской философии*. В 2-х тт. - Ленинград: «Эго», 1991.

¹⁹ Маслин М. А., Андреев А. Л. *О русской идее. Мыслители русского зарубежья о России и ее философской культуре II О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья*. - Москва: «Наука», 1990. - С. 27 - 31.

²⁰ Жуков В. А., Маслин М. А. *Зеньковский о России, русской философии и культуре II Зеньковский В. В. Русские мыслители и Европа*. - Москва: «Республика», 1997. - С. 3-9.

²¹ Ванчугов В. *Очерк истории философии самобытно русской*. - Москва: «Пилигрим», 1994. - С. 287.

²² Її опубліковано у збірці нарисів: Горський В. С. *Філософія в українській культурі (методологія та історія)*. Філософські нариси. - К.: Центр практичної філософії, 2001. - С. 215-228.

²³ Горбач Е. Н. *Историко-философские исследования В. В. Зеньковского*. Автореф. дисс... канд. филос. наук. - Москва, 1997.

²⁴ *Русская философия. Малый энциклопедический словарь*. - Москва: «Наука», 1995. - С. 202-205.

²⁵ *Історія філософії на Україні*. У 3-х тт. Т. 2. - К.: «Наукова думка», 1987. - С. 123-126.

²⁶ Пор.: Зеньковский В. В. *Проблема психической причинности*. - Киев, 1914. - С. 20.

²⁷ *Історія філософії на Україні*. Т. 2. - С. 124.

²⁸ Пор.: Виндельбанд В. *От Канта до Ницше I* Пер. с немецкого под ред. А. И. Введенского. - Москва: «Канон-пресс "Кучуково поле"», 1998. - С. 403.

²⁹ *Історія філософії на Україні*. Т. 2. - С. 123.

³⁰ *Історія філософії України*. Підручник.- К., 1994. — С. 295-297.

³¹ Там само. - С. 297.

³² *Історія філософії України*. Хрестоматія. - К.: «Либідь», 1993. - С. 430-434.

³³ Огородник І. В., Русин М. Ю. *Українська філософія в іменах*. Навчальний посібник / За ред. М. Ф. Тарасенка. - К.: «Либідь», 1997. - С. 92-94.

³⁴ Там само. - С. 93.

³⁵ Див.: Зеньковский В. В. *Проблема психической причинности*. - К.: 1914. - С. 34.

³⁶ Там само. - С. 110.

³⁷ Там само. - С. 91.

³⁸ Там само. - С. 88.

³⁹ Автори стверджують, що Зеньковський нібито доводив, що «психічна причинність є причинністю суб'єктивною...». Однак у нього у відповідному місці сказано (і багаторазово повторено в інших місцях), що: «психічна причинність... є причинність суб'єкта» (Див.: Зеньковський В.В. *Проблема психической причинности*. - С. 302).

⁴⁰ Застосовую множину, бо згадана стаття з незначними варіаціями була опублікована також у бібліографічному довіднику «Філософська думка східних слов'ян» (К., 1999; автори І. В. Огородник, В. В. Огородник, М. Ю. Русин, В. Ф. Діденко), а також у навчальному посібнику «Історія філософської думки в Україні» (К., 1999; автори І. В. Огородник та В. В. Огородник). Таким чином, створений акторами квазінауковий продукт продовжує широко тиражуватися.

⁴¹ Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. *Історія української філософії*. Навчальний посібник. - К.: «Україна», 2000. - С. 349-354.

⁴² Пор.: *Сто русских философов*. Биографический словарь / Составитель и редактор А. Д. Сухов. - Москва: «Мирта», 1995. - С. 283.

⁴³ Горський В. С. *Історія української філософії*. - К.: «Наукова думка», 1996. - С. 216-217.

⁴⁴ Плужнік В. О. «Київська школа філософії»: гносеологічні пошуки кінця XIX- початку XX ст. Автореф. дис... канд. філософ, наук.-К., 1998.

⁴⁵ Автор так і пише: «Між безвісними укладачами «Золотої Чепі» або «Бджоли» XIII-XIV ст. і систематизаторськими зусиллями о. Василя дуже багато спорідненого...»: Гаврюшин Н. К. *Таинство самопознания II Русская религиозная антропология*. Т. 1: *Антология I* Сост., общая редакция, предисловие и примечания Н. К. Гаврюшина. - Москва: Московский философский фонд, Московская духовная академия, 1997. - С. 40-41.

⁴⁶ Там само. - С. 40.

⁴⁷ Роменець В. А. *Історія психології XIX - початку XX століття*. - К.: «Вища школа», 1996. - С. 407^108.

⁴⁸ Див., наприклад: *Психология. Словарь I* Под общей редакцией А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. - М.: Политиздат, 1990. - С. 87.

⁴⁹ Осовский О. Е. *Зеньковский Василий Васильевич II Психологический лексикон*. Энциклопедический словарь. Персоналии / Под ред. А. В. Петровского. - Москва: Издательство PerSe, 2005. - С. 185-186.

⁵⁰ Зеньковский В.В. *Современное состояние психофизической проблемы*. - Киев, 1905. - С.37.

⁵¹ Його ж. *Новый труд по вопросу об ассоциации идей* (Нечавев А.П. *Ассоциация сходства*. [СПб., 1905]). // Вопросы философии и психологии. - Москва, 1906. - Кн. 82. - С. 126.

⁵² Це - перефразування назви робота, що її рецензував Зеньковський: Зеньковский В. В. [рец. на кн.] Э. Ваксман. *Итоги сравнительной психологии*. Ч. 1-2. - Киев, 1906 // Вопросы философии и психологии. - 1907, № 89. - С. 534-544.

⁵³ Пор. у працях: Алексеев П. В. *Предисловие* // Зеньковский В. *Проблемы воспитания в свете христианской антропологии*. - Москва: «Школа-Пресс», 1996. - С. 3-6; Його ж. *Каждая индивидуальность должна найти свой путь к своей идеальной форме* // Зеньковский В. *Психология детства* // Там же. - С. 8-12. Див. також: Долженкова Г. Г. В. В. Зеньковский о проблемах целостности в воспитании // Русская философия: концепции, персоналии, методика преподавания. - Санкт-Петербург, 2001. - С. 62-63; Дригус М. Т. *Індивідуальність як детермінанта особистісного розвитку у творчій спадщині В. В. Зеньковського* // Збірник наук, праць Інституту психології АПН України. Т. 3, ч. 2. - К., 2001; Огульчанський Б. Ю. *Еволюція антропологічних і педагогічних поглядів Василя Зеньковського та їх сучасне значення* // Магістеріум (НаУКМА). Історико-філософські студії. Вип. 9. - К., 2002. - С. 69-72.

⁵⁴ Див.: Летцев В. М. *Проблема личности у психологічній спадщині В. В. Зеньковського*. - К., 2004; Див. також: Його ж. *Доглибне «Я» як духовне підґрунтя особистості у В.В.Зеньковського* // Філософська думка. - 1999, № 1-2. - С. 242-251; Його ж. *Личность как средоточие мировоззренческих исканий В. В. Зеньковского* // Вопросы философии. - 2003, № 12. - С. 140-146; Його ж. *Христианская интуиция личности как исходное основание персоналистической метафизики В. В. Зеньковского* // Христианская мысль. - 2004, № 1. - С. 88-94; Його ж. *Пневматологическое обоснование психики у В.В.Зеньковского* // Христианская мысль - П. - К., 2005. - С. 84-90; Його ж. *Психология как ведущая тема философских исканий В. В. Зеньковского (киевский период творчества)* // Вопросы философии. - М., 2006. - № 6. - С. 128 - 137.

⁵⁵ Филонова Л. Г. *Протоиерей Василий Васильевич Зеньковский* // *Русские философы: Проблема христианства и культуры в истории духовной критики XIX века I* Сост. Л. Г. Филонова. - Москва: «Пашков дом», 2002. - С. 90-99.

⁵⁶ Ткачук М. *Київський період творчості В. В. Зеньковського* // Магістеріум (НаУКМА). Історико-філософські студії. Вип. 1. - К., 1998. - С. 28-37. Див. також: її ж. *Київська академічна філософія XIX- початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження*. - К.: ЗАТ «Віпол», 2000. - С.84-85; її ж. *Зеньковський Василь Васильович* // Філо-

софська думка в Україні: біобібліографічний словник. - К.: «Пульсари», 2002. - С. 77-79.

⁵⁷

Див.: Летцев В. М. *Проблема особистості у психологічній спадщині В. В. Зеньковського*. - К., 2004 (розділ 1.2.). Див. також: Його ж. *Жизненный и творческий путь В. В. Зеньковского (Киевский период)* // Человек. История. Весть / Сост. К. Б. Сигов. - К.: Дух и Литера, 2006. - С. 333-362.

⁵⁸

К биографии В. В. Зеньковского / Подгот. Ю. Н. Сухарев // Начала. - 1993, № 3. - С. 156-159.

⁵⁹

3 київських архівів: В. В. Зеньковський і Університет Св. Володимира / Підгот. М. Ткачук // Магістеріум (НаУКМА). Історико-філософські студії. Вип. 1. - К., 1998. - С. 112-122.

⁶⁰

Шурляков С. *К истории философских обществ в Киеве (Киевские Религиозно-философское и Научно-философское общества)* // Философская и социологическая мысль. - К., 1993. - № 7-8. - С. 147-186.

⁶¹

Филиппенко Н. Г. *Киевское Религиозно-философское общество (1908-1918/1919): эскизы к истории* // Христианская мысль-П. - К., 2005. - С. 260-269; *Из истории Киевского Религиозно-философского общества (1908-1918/1919) на страницах газеты «Киевская мысль»* // Там само. - С. 273-278.

⁶²

Исследования по истории русской мысли. Ежегодник за 1998 год. - Москва: ОГИ, 1998. - С. 423-426. Точна назва видання, про яке йдеться, така: Грос К. *Душевная жизнь ребенка. Избранные лекции* / Перевод В. В. Деловой со вступительной статьей В. В. Зеньковского. - Киев, 1916.

⁶³

Про межу можливого спрощення при викладі поглядів мислителя див., наприклад: Прехтль П. *Введение в феноменологию Гуссерля*. - Томск: «Водолей», 1999. - С. 4.